

פוריות, לידה וילדות

המשפחה היהודית במרחב העות'מאני

טלי בוסקילה

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ירחמיאל כהן – יו"ר, פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן,
מר יחזקאל חובב, פרופ' מאיר חזן, פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן,
ד"ר מיכה פרי, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: יחזקאל חובב
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר, אוניברסיטת בר אילן
משגב ירושלים, המרכז למחקר ולהוראה של מורשת יהדות ספרד והמזרח

מסת"ב 3-396-227-965-978

מספר קטלוגי 1128-185

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ד
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: א.ר. שסקין

תוכן העניינים

9	פתח דבר
13	מבוא
14	א. זמן ומרחב
17	ב. מצב המחקר
22	ג. מטרת ומתודולוגיה
23	ד. המקורות
26	ה. מהלך הספר

שער ראשון: פוריות ועקרות

31	פתיחה: חשיבות הפוריות וההולדה
39	פרק ראשון: גוף פורה, גוף עקר
40	א. גוף ומגדר
45	ב. רבייה ואמבריולוגיה
53	ג. אי־פיון
54	1. בעיות פוריות שמקורן גופני
62	2. בעיות פוריות שמקורן חיצוני
71	פרק שני: עקרות: התמודדות מעשית
74	א. טיפול בבעיות פוריות
76	1. המטפלים
78	2. שיטות הטיפול
88	ב. אחר ייאוש

שער שני: יולדות ומיילדות

99	פרק שלישי: היריון ולידה
100	א. חודשי ההיריון
110	ב. הלידה
111	1. חדר היולדת
124	2. סיבוכי לידה
131	3. הודעה על הנולד
134	ג. הטיפול ביולדת
134	1. משכב לידה
142	2. ראשית חוויית האימהות
150	פרק רביעי: מיילדות יהודיות מסורתיות
154	א. זהות ומאפיינים
163	ב. החשיבות החברתית של המיילדות
163	1. רפואת נשים
166	2. טיפול בוולד
167	3. טקסי פוריות וטקסי ראשית החיים
169	4. סמכות משפטית
174	ג. בין יולדות לרופאים: תפיסות משתנות של מיילדות

שער שלישי: הורים וילדים

185	פרק חמישי: שנים ראשונות
187	א. הנקה
190	1. הנקה ואימהות
197	2. שימוש במינקת שכירה
203	ב. שגרת הטיפול
203	1. החתלה ולבוש
208	2. ערות ושינה
211	3. צעצועים ומשחקים

215	ג. שבריריות החיים של פעוטות
217	1. מחלות ומפגעים
222	2. מזיקים
230	ד. התמודדות הורים עם מות ילדים
239	פרק שישי: טקסי ראשית החיים
241	א. ליל השמירה
246	ב. ברית מילה
246	1. נוכחים, נפקדים ומי שביניהם
255	2. מטרות דתיות ותפקידים קהילתיים
259	3. בין יהודים למוסלמים
264	ג. לידת בת
266	ד. פדיון הבן
270	ה. טקס החלאקה
278	פרק שביעי: בחוג המשפחה
279	א. הורים וילדים: אידיאלים ומציאות
290	ב. התפרקות בתי אב וגורל ילדים
291	1. פירוד וגירושי הורים
297	2. יתמות
306	3. ילדים לא רצויים
311	אחרית דבר
312	א. יהודים ומוסלמים: זהות נבדלת ומשותפת
315	ב. חיי משפחה
317	ג. סוכנות נשית בחברה פטריארכלית
322	קיצורים ביבליוגרפים
371	מפתחות
371	א. מפתח שמות
375	ב. מפתח מקומות
376	ג. מפתח עניינים

פתח דבר

הולדה וגידול ילדים הם השלבים המרכזיים ביותר בהתהוות התא המשפחתי, יחידת ההשתייכות הבסיסית והחשובה ביותר של יהודי המזרח התיכון העות'מאני. שלבים אלה של מחזור החיים מילאו חלק מרכזי בשגרת חיי היום-יום של נשים וגברים, והשפיעו באופנים רבים על מעמדם האישי והחברתי של ההורים.

ספר זה מתחקה אחר התהליכים והפעולות שנלוו להיריון וללידה ובוחר את המסגרת המשפחתית שבה גדלו ילדים יהודים בשנות חייהם הראשונות במזרח התיכון העות'מאני. פרקי הספר מתארים לקוראים את הכמיהה לילדים; הניסיונות, הטיפולים והמאמצים להשגת ההיריון המיוחל; הסכנות והקשיים שבלידה; והשנים הראשונות לחיי פעוטות, על רגעי החרדה, המשברים והשמחה שנכללו בהם. כל אלו תוארו ונותחו בפרוטרוט בספר, תוך התייחסות ליחסי גומלין בין-תרבותיים ולהתפתחויות פנים-יהודיות. החיבור מבוסס על מגוון רחב של מקורות ראשוניים בדפוס ובכתב יד: ספרות הלכתית ורפואית, חיבורי פרשנות ומוסר, נוסחי סגולות, רומנסות ופתגמים, פרקי זיכרונות, רישומי הפרוטוקולים של בתי הדין השרעיים ודיווחי נוסעים, לצד ספרות המחקר הרלוונטית העוסקת ביהודים ובאוכלוסיית הרוב המוסלמית.

התחקות אחר "ראשית החיים" ביהדות העות'מאנית מאפשרת לחשוף היבטים מגוונים של חיי המשפחה שנתרו עד עתה סמויים מעינינו, ובאמצעותם לדון בשלל סוגיות והיבטים תרבותיים וחברתיים. נושאים כגון: תפיסות הגוף, ידע רפואי מעשי, דינמיקה מגדרית, מערכות יחסים בין הורים לילדים וזיקות הדדיות בין יהודים למוסלמים – כל אלה נבחנים ומתבררים מתוך הממצאים. הם מוסיפים נדבכים חשובים לא רק למחקר ההיסטורי של המשפחה, אלא גם להיסטוריה החברתית של יהודי המזרח התיכון העות'מאני ואף של כלל תושביו, בפרק הזמן שראשיתו במאה ה-16 וסופו במאה ה-19.

הספר העומד בפניכם מבוסס על עבודת דוקטור שכתבתי בהנחייתם של פרופ' אלישבע באומגרטן ופרופ' ירון בן-נאה. פרופ' באומגרטן ליוותה אותי מראשית דרכי האקדמית כסטודנטית לתואר ראשון באוניברסיטה. שיעוריה מעוררי ההשראה, ראייתה

הביקורתית וחדשנותה המחקרית עיצבו באופנים רבים את תפיסותי האישיות והשפיעו על החוקרת שאני היום. אני אסירת תודה לה על הלווי וההדרכה הממושכת מאז ועד עתה. פרופ' בן-נאה חשף אותי לעולמם העשיר של יהודי האימפריה העות'מאנית. רוחב ועומק ידיעותיו וחתירתו לדיוק הם עבורי דוגמה ומופת. קצרה היריעה מלהודות על השעות המרובות שהקדיש לחשיבה משותפת ועל הצעותיו המועילות ותרומתו לליבון וחיידוד טענות המחקר. מרגע שצעדתי את צעדי הראשונים במחקר ועד להפיכתו לספר, זכיתי ועודני זוכה ליהנות מעצותיהם הטובות של מורי אלה ומתמיכה יוצאת דופן, ועל כך תודתי והערכתי העמוקה.

במהלך המחקר ובשלבים השונים של עריכתו לספר סייעו לי חוקרים שונים. תודתי לפרופ' לאה בורנשטיין-מקובצקי, פרופ' שלום צבר, פרופ' ליאת קוזמא, פרופ' איב קרקובסקי ופרופ' מירי שפר-מוסנזון, על נכונותם לחלוק עימי מידיעותיהם ועל הערותיהם החשובות לטיטות מוקדמות של המחקר. ד"ר דותן ארד, פרופ' אבנר גלעדי, פרופ' יובל הררי, ד"ר אליעזר פאפו, פרופ' מינה רוזן ומתן שטיין, סייעו לי במאור פנים ובחפץ לב בבירור עניינים שונים, ואני מודה להם מקרב לב. עוד הסתייעתי בעזרתם הנדיבה של ויליאם גרוס ואורה פיקל צברי באיתור ממצאים חומריים, שתמונותיהם מופיעות בספר. תודה גדולה אני חבה גם למנחה שלי בעבודת המוסמך, פרופ' משה רוסמן, על שפתח בפני את שערי המחקר ההיסטורי ועל תמיכתו לאורך השנים. עמיתים יקרים סייעו לי במהלך השנים האחרונות, הן בכתיבה ובמחקר הן בעידוד ובתמיכה. אני מודה לד"ר תמיר קרקסון, לאביעזר טוטיאן, לד"ר שי והבה ולאנאבלה אספרנסה על התמיכה והסיוע שהגישו בשלבים השונים של העבודה על המחקר.

בזמן כתיבת הדוקטורט הסתייעתי בתמיכתם של גופים רבים שהעניקו לי מענקים נדיבים ואפשרו לי להתפנות למחקר ולכתיבה. תודתי למכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל, לחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, למרכז דינור, ולמזכירות האקדמית של האוניברסיטה העברית על תמיכתם בי בשנות המחקר. מכון בן-צבי ואגף מורשת במשרד החינוך העניקו לי את מלגת עמיתי יהדות המזרח, ומרכז עודד וטוני אלישר לחקר יהודי ספרד בארץ ישראל זיכה אותי במלגת מחקר. עוד ברצוני להודות למרכז משגב ירושלים על תמיכתו, לפדרציה הספרדית העולמית בישראל על המלגה הנדיבה שזכיתי לה, ולאגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א) על קבלת פרס לעבודת דוקטורט מצטיינת ע"ש דוד איילון. בראשית שנת תשפ"ב התבשרתי על זכייתי בפרס היימן לחוקרים צעירים, המיועד להוצאת עבודת דוקטור כספר ביכורים. תודתי למשפחות היימן וטובי על תמיכתם, לוועדת הפרס שמצאה אותי ראוייה לו, לחברי מערכת הפרסומים של מרכז זלמן שזר

ולעובדי ההוצאה לאור: למנהלת המרכז, מיכל שגיא; לחיה פז כהן, שליוותה את תהליך העריכה בראשיתו בנדיבות יוצאת דופן; למנהל ההוצאה לאור עזרא ברום; לעורך הראשי יחזקאל חובב, שערך את הספר בתשומת לב וסייע בחידוד ובהבהרה של עניינים רבים; ולנעה גרינולד-עסיס שהתקינה את הספר והביאה אותו לדפוס.

בהוצאת הספר סייע המרכז לחקר האישה ביהדות על שם פניה גוטספלד הלר באוניברסיטת בר-אילן. אני מודה לוועדת הפרסים של המרכז על שמצאה ספר זה ראוי לקבלת הפרס.

חברים קרובים וחברות אהובות תמכו והאמינו בי לאורך הדרך: עקיבא, דקר, יהונתן, אושרית, חבורת הכלניות, צוות מכינת הבוגרים ביחידה לשוויון הזדמנויות באוניברסיטה העברית. תודה על האהבה, על סביבה מחבקת, אמיתית ונטולת שיפוטיות, על עזרה ברגעים הקשים ושמחה משותפת ברגעים הטובים. זכיתי בכם.

אחרונים יקרים, בני משפחתי האהובה. תודה מיוחדת אני חבה להורי, טובה ודוד בוסקילה, על האמונה והתמיכה לאורך השנים, על הסקרנות ואהבת הלימוד שהטבעתם בי ועל האהבה הבלתי מוגבלת שאתם מעניקים לי. תרומתכם לחיבור זה ולמי שהפכתי להיות מרובה מכדי להימנות. צורית, חנניה, עדיאל, רעות, הודיה, עומר, אחיינים מתוקים, תודה על התמיכה והאהבה. תודה על המקום המיוחד שכל אחד ואחת מכם ממלאים בחיי.

באחד מימי הקיץ הראשונים של שנת 1969 חצה נער צעיר את דרך העפר המאובקת היוצאת מן המעברה-מושב העולים "זנוח". בצעדים מהוססים עשה את דרכו אל הפנימייה בישיבה התיכונית "כפר הרא"ה". נער בן שתים עשרה, לבד, חצה שער דמיוני בדרכו אל "ישראל הראשונה". חורף 2024, חמישים וחמש שנים אחר כך, בהשראת כוח הרצון, ההתמדה ותשוקת הלימוד של אותו הנער, משלימה אני, בתו, את כתיבת הספר שלפניכם.

מבוא

'לידה בארמון' (ראו בעמוד הבא) היא אחת המיניאטורות המופיעות בחיבור העות'מאני 'ספר הנשים'. המחבר, אנדרוני חוסיין פאזיל, נכדו של מושל הגליל דאהר אל עומר, הוגלה לאסתאנבול בשנת 1776 במסגרת מאמצי השלטון העות'מאני לייצב את השליטה במחוזות הערביים של האימפריה. המיניאטורה מתארת את ההתרחשות בחדר היולדת בביתה של משפחה עות'מאנית אמידה. היולדת יושבת על כיסא הלידה ומלווה בחברותיה ובבנות משפחתה. ראש התינוק המבצבץ מתחת שמלתה של היולדת ונתמך בידי המיילדת מבשר על סיומה הקרב של הלידה. מלבד אגנית המיועדת לקליטת התינוק ולרחיצתו, צוירה עריסת עץ בצד הימני של התמונה, המרמזת על נורמות הטיפול וההרדמה במרכז האימפריה באותה התקופה.

מה משמעותה של ההתכנסות הנשית סביב היולדת? כיצד התנהלה הלידה? מה ידעו או חשבו גברים, דוגמת צייר המיניאטורה, על המתרחש בחדר? מה היה צפוי לתינוקות בשנותיהם הראשונות וכיצד השתלבו בחיי המשפחה? וככלל, מה יכול הדיון בילדות ובהורות ללמד אותנו על התרבות היהודית העות'מאנית, על הקשרים בין יהודים לסביבתם, ועל מגוון הזהויות של יהודי האזור? המחקר על ילדות וחיי משפחה באימפריה העות'מאנית מאפשר לענות על כמה מן השאלות הללו, אך בהיסטוריוגרפיה של היהודים העות'מאנים דומה שנושאים אלה טרם נדונו כלל. החיבור הנוכחי מבקש למלא את החסר, והוא יתאר את היחס להולדה ולילדים בחברה היהודית העות'מאנית שהתגוררה באגן המזרחי של הים התיכון – מסוריה בצפון, דרך ארץ ישראל ועד למצרים בדרום¹ – בין ראשית המאה ה-16 למאה ה-19.

1 הלן, מטעמי נוחות, אשתמש במונח "מזרח תיכון" כדי להתייחס למרחב הגאוגרפי הנזכר כאן, אף שמונח זה מאוחר לתקופה הנחקרת ולא שימש את האוכלוסייה המקומית בת הזמן. על המורכבות הכרוכה בשימוש במונח זה ראו: שרקי, עמ' 10-12. השוו להגדרות חלופיות של המרחב: הת'אווי, ארצות ערב, עמ' 2-5.

'לידה בארמון', מיניאטורה מן החיבור העות'מאני 'ספר הנשים'.

Hubanname ve Zenanname, Istanbul University Library, T.5502 (1208), 142a
באדיבות Library and Documentation Department, Istanbul University

א. זמן ומרחב

בשנים 1516–1517 כבש הסולטאן סלים הראשון את שטחי סוריה, ארץ ישראל ומצרים. שטחים אלה, שהיו עד אז שטחי המדינה הממלוכית, הפכו למחוזות הפריפריאליים של האימפריה העות'מאנית. שנים מעטות קודם לכן, בסוף המאה ה־15, גורשו יהודי חצי האי האיברי. רבים מהם מצאו את דרכם לערי המזרח התיכון והשתקעו בהן. המגורשים הביאו לתמורות בקרב המוסתערבים, היהודים המקומיים, ושינו את הרכבו הדמוגרפי

של היישוב היהודי. נקודת הפתיחה של המחקר הנוכחי, ראשית המאה ה-16, מוצאת אפוא את יהודי המזרח התיכון תחת שלטון בית עות'מאן, מאורגנים בקהלים נפרדים על פי מוצאם, ולכל אחד מהם שפה משלו ומורשת הלכתית ותרבותית ייחודית. בתהליך הדרגתי, שנמשך גם במאה ה-17, התמזגו בני הקהלים השונים והתארגנו במסגרות על-קהליות משותפות.² מן המאה ה-18 ואילך השתלבו קבוצות נוספות במרקם הדמוגרפי של יהודי האזור, דוגמת ה"פרנקוס" בחלב וקהילות החסידים והפרושים שהתיישבו בצפת, בטבריה ובירושלים. עם זאת, נראה שעד למחצית השנייה של המאה ה-19 נותרו קבוצות אלה בגדר מיעוט מתבדל, שלא התערב בתרבות היהודית המקומית.³

התקופה הנדונה בחיבור זה משתרעת מראשית המאה ה-16 ועד למחצית השנייה של המאה ה-19. משך הזמן הארוך (*longue durée*), ההכרחי להבנת דפוסים תרבותיים יציבים וממושכים, תחום בשני קצותיו הכרונולוגיים של המחקר בשינויים חברתיים, דמוגרפיים, תרבותיים ופוליטיים שהתרחשו במזרח התיכון: הכיבוש העות'מאני של המזרח התיכון והגירת יהודי חצי האי האיברי לערי המזרח מסמנים את ראשית תקופת המחקר, והשלמת הרפורמות העות'מאניות והכיבוש הבריטי של מצרים מסמנים את סופה. הכללת עידן התנט'מאת כתקופת מעבר מאפשרת להסתמך על מקורות ראשוניים חשובים, וכן לבחון את השתמרות אורחות החיים, מערכת האמונות והתפיסות המסורתיות במקביל לראשית תהליכי המודרניזציה.⁴

בהתאם להצעתו של דרור זאבי, נגדיר "מודרניות" כסדרה של שינויים מוסדיים ואפיסטמולוגיים, שהחלו בראשית המאה ה-19 במפגש בין "מזרח" ל"מערב" והסתיימו ביצירת מערך חדש של יחסים ותפיסות עולם.⁵ מחקרים נוספים על ההיסטוריה של תושבי המזרח התיכון העות'מאני בכלל, ועל יהודי המזרח התיכון בפרט, הראו כי למרות השינויים החוקתיים המוסדיים לא התחוללו תמורות של ממש במבנה החברתי ובתרבות

2 ראו למשל: הקר, יוצאי ספרד; בן-נאה, יהודים, עמ' 64-65; הנ"ל, אשכנזים וספרדים; ארד, מוסתערבים; הראל, סוריה, עמ' 14-15; בורנשטיין-מקובצקי, עיר, עמ' 78. על מאפייניה הייחודיים של חלב ראו למשל: הראל, מחלוקת.

3 על הפרנקוס, סוחרים יהודים ממוצא איטלקי שהתיישבו בחלב, ראו: בורנשטיין-מקובצקי, עיר, עמ' 83-98; הראל, ספינות. על עליות החסידים והפרושים ראו: ברטל, מזרח אירופה; הנ"ל, חברה; אגרות חסידים; מורגנשטרן, משיחיות; הנ"ל, ירושלים. על השינויים בהרכבו של היישוב הישן במחצית השנייה של המאה ה-19 ראו: בן יעקב, הדמוגרפיה.

4 לדיון ברפורמות העות'מאניות והשפעתן ראו: פינדלי; האניאוע'לו; צורשר, עמ' 69-92; פהמי, מחמד עלי. מראי מקום והרחבה בנושאים הנוגעים לענייננו, ראו לאורכו של חיבור זה.

5 זאבי, העידן המודרני.

המסורתית של מרבית תושבי האזור, חסרי האמצעים, עד סמוך לראשית המאה ה-20.⁶ ההיבט הדמוגרפי מאפשר גם הוא לדון בשנות החמישים של המאה ה-19, ובמידה מסוימת גם בשנות השישים של אותה המאה, כעשורים "ציבים", המשקפים את ההמשכיות החברתית והתרבותית של יהודי המזרח התיכון.⁷

בחינת המרחב הגאוגרפי שבו אנו עוסקים – סוריה, ארץ ישראל ומצרים – כמרחב אחד מבוססת על ההתייחסות המקובלת במחקר לוילאיתים (פרובינציאליות), שתושביהם דוברי ערבית, כיחידה תרבותית מובחנת.⁸ תנועה מרובה וקבועה של אנשים בתוך מרחב זה, ובהם רבנים, סוחרים, כלות וחתנים, כמו גם מעבר של רעיונות וכתבים, משלימים את הגדרתו כחטיבה תרבותית אחת.⁹ הגדרה זו לא נועדה לבטל את המאפיינים המקומיים או המעמדיים של משפחות יהודיות במזרח התיכון. עיקר הקושי של ההיסטוריון, כדבריה של מרגרט מריות'ר, הוא מציאת איזון בין הסקת מסקנות מכלילות, הנדרשת להבנת הנושא הנדון, לבין הבנת המורכבות של המציאות הנחקרת.¹⁰ מטרתנו לעמוד על היסודות המשותפים למשפחות היהודיות במזרח התיכון תוך הכרה בשינויים אפשריים. מרבית יהודי המזרח התיכון, בדומה ליהדות העות'מאנית בכללותה, התגוררו בערים. הקהילות היהודיות הגדולות בשטחי סוריה היו בחלב ובדמשק, וקהילות יהודיות קטנות יותר היו בערים נוספות, דוגמת ג'זבאר הסמוכה לדמשק וחמת. יהודים מעטים התגוררו גם בחופי לבנון, בעיקר בטריפולי ובצידון. במצרים התרכזו מרבית היהודים בקהיר, וקהילות מבוססות נוספות היו בערי החוף, דוגמת אלכסנדריה ורוזטה (רשיד).

6 ראו למשל: גרהן, אגדה; הנ"ל, משחקים. על יהודי סוריה ראו: הראל, ספינות, עמ' 254–258. על יהודי מצרים ראו: חסון. על יהודי ירושלים ראו: בן-נאה, החיים הדתיים; הנ"ל, נשים. השוו עוד: הנ"ל, אחרית דבר, עמ' 14.

7 ראו להלן, הערה 13.

8 ראו את המקורות לעיל, הערה 1; וכן: שובל ואחרים, עמ' 285–354. לצד זה, יהודי המזרח התיכון השתייכו ליהדות האימפריה העות'מאנית בכללותה. על המאפיינים המשותפים ליהודי האימפריה העות'מאנית ועל הקשרים התרבותיים והממשיים בין הקהילות ראו למשל: בן-נאה, אחרית דבר, עמ' 14. התייחסות למאפיינים המשותפים למשפחות היהודיות העות'מאניות: שם, עמ' 29–49. לדיון מסכם בנושא זה ראו להלן, בפרק האחרון: "אחרית דבר".

9 די אם נזכיר את ר' יעקב בירב, רדב"ז, ר' בצלאל אשכנזי, ר' יוסף אבן ציאח, ר' ישראל נג'ארה, ר' חיים ויטאל ובנו ר' שמואל ויטאל, ר' יוסף הלוי נזיר, ר' משה ישראל, ר' שמעון דווין ור' אליהו ישראל, שנדדו בין קהילות שונות במרחב הנזכר ושימשו בהן ברבנות. שאלות הלכתיות לא מעטות הנזכרות בקובצי השו"ת שיידונו בחיבור זה מזכירות מעברים בין הקהילות, אם לצורכי נישואים ואם למסחר, לזיארה או למגורים.

10 מריות'ר, הקשר, עמ' 8.